

A Typological Perspective on the System of MOOD TYPE in Azeri Turkic

Esmail Safaei Asl*

Department of English Language Teaching,
Farhangian University, Tehran, Iran

Abstract

The present study has been conducted in the framework of Systemic Functional Grammar and on the basis of systemic functional typology, specifically Matthiessen's typological generalizations. Based on examples taken from various written documents in Azeri Turkic such as grammar books and a series of stories as well as constructed examples, this study aims to describe the typological behaviors of the MOOD TYPE system in the clause structure of Azeri Turkic in terms of Matthiessen's typological generalizations regarding the MOOD system. Some results of the present study indicate that Azeri Turkic MOOD TYPE system (1) has all the three declarative, polar interrogative, and imperative moods, (2) uses negative polar interrogatives to indicate the speaker's positive bias, (3) belongs to the 'languages that have the Wh-interrogative category' type, (4) queries just the participants and circumstantial adjuncts in the Wh-interrogatives, (5) belongs to the 'Wh-in-situ languages' type, and (6) differentiates the imperative mood from the other mood types.

* Corresponding Author: e.safaei@cfu.ac.ir

How to Cite: Safaei Asl, E. (2025). A Typological Perspective on the System of MOOD TYPE in Azeri Turkic. *Language Science*, 12(21), 9-44. doi: [10.22054/ls.2020.43643.1235](https://doi.org/10.22054/ls.2020.43643.1235).

1. Introduction

This study, conducted within the framework of Systemic Functional Grammar and based on Matthiessen's (2004) typology of MOOD TYPE system, as a subsystem within the interpersonal metafunction, aims to investigate and describe the MOOD TYPE system in Azeri Turkic, which belongs to the Southwestern branch of Turkic languages, also known as the Western Oghuz group. Grounded in systemic functional typology, this research seeks empirical generalizations applicable across languages. Matthiessen (2004) has developed descriptive generalizations through comparative analysis of the experiential, logical, interpersonal, and textual systems of various languages, identifying typological universals and variations. Following Matthiessen's claim that these generalizations can be applied to any language within a Systemic Functional Framework, this study explores the realization of the MOOD TYPE system in Azeri Turkic. Data was collected from diverse sources, including short story collections, academic articles, grammar books on Azeri Turkic, and original examples provided by the researcher. The paper is structured into five sections: introduction, review of related literature, theoretical framework, analysis of MOOD TYPE in Azeri Turkic, and concluding remarks presenting the findings.

2. Literature Review

This section reviews several studies on the clause type system, including Mirahmadi's (2004) Systemic Functional analysis of Persian mood types, Pahlavannajhad & Vazirnejad's (2004) stylistic study of mood types in Zoya Pirzad's novel, Najm's (2008) cross-linguistic comparison of English and Arabic imperatives and exclamatives, Figuerdo's (2010) description of Portuguese mood

types, and traditional grammatical studies on Azerbaijani Turkish by Li (1996), Ahmadi Givi (2004), Dehqani (2000), and Zahedi & Bayan (2008).

Unlike previous studies, this research contributes to Systemic Functional Typology by analyzing mood types in Azeri Turkic through a functional lens, aiming to determine whether Matthiessen's descriptive generalizations can be effectively applied to this language.

3. Results

The findings of the present study show that Azeri Turkic identifies four major mood types—declarative, polar interrogative, content interrogative (Wh-questions), and imperative. This confirms Matthiessen's generalization that declarative, polar interrogative, and imperative clauses are universal, while the presence of content interrogatives places Azeri Turkic among languages that distinguish this category.

Polar interrogatives in Azeri Turkic appear in both biased and unbiased forms, marked by particles such as *njv* 'whether' for neutral questions and *mæjær*, *mæjæ*, *bæjæ*, or *bæ* 'don't/doesn't, didn't' for biased questions. These markers typically appear at the beginning of the clause, contradicting Matthiessen's generalization that such particles occur at the end in SOV languages. Additionally, polar interrogatives may be unmarked but distinguished by falling intonation. Content interrogatives are used to inquire about specific elements and are marked by Wh-words such as *cim* 'who', *hprv* 'where', and *nijæ* 'why'. These clauses are clearly differentiated from declaratives through question words and rising intonation, aligning Azeri Turkic with typologically similar languages like English and

Japanese, where content and polar interrogatives form a distinct mood type separate from declaratives. In terms of word order, Azeri Turkic follows the canonical position of Wh-elements within the clause rather than fronting them, placing it in the typological category of "Wh-in-situ" languages alongside Persian, Chinese, and Japanese, as opposed to English, French, and German.

In Azeri Turkic, as in Persian and English, the imperative mood is marked by the absence of an overt subject, which is usually implied. Unlike in languages such as Mandarin Chinese and Hebrew, where negation in imperatives differs morphologically from declaratives, Azeri Turkic—similar to Persian and English—uses the same negative form across both imperative and non-imperative clauses. This indicates a syntactic independence between the imperative mood and the system of polarity in Azeri Turkic. Another typological feature of imperative clauses is the realization of speech functions relative to the speaker-listener relationship. Azeri Turkic, like German, Persian, and English, offers more delicate choices within the imperative mood to express politeness. For instance, all three languages can use polar interrogatives to represent polite commands.

4. Conclusion

This study was an effort to describe the MOOD TYPE system in Azeri Turkic within a Systemic Functional Typological Framework. Drawing on diverse sources—including short story collections, academic articles, grammar books on Azeri Turkic, and the researcher's linguistic intuition—the study demonstrates that the MOOD TYPE system in Azeri Turkic:

- includes the three universal mood types: declarative, polar interrogative, and imperative.
- uses negative polar interrogatives to express the speaker's positive bias.
- allows polar interrogatives to be expressed in declarative structure, without any formal marking other than intonation.
- belongs to the typological category of languages that distinguish content interrogatives (Wh-questions).
- questions only about participants and peripheral adjuncts—not processes—as interrogative elements in Wh-questions.
- is classified typologically as a "Wh-in-situ" language, where question words remain in their canonical position rather than being fronted.
- clearly distinguishes the imperative mood from other mood types.
- typically omits the addressee (second person) as an unmarked feature in imperative clauses.
- treats the imperative mood and the system of polarity independently, with no morphological distinction between negative forms in imperatives and non-imperatives.
- can metaphorically express the speech function of command through polar interrogatives, depending on the social relationship between speaker and listener.

Overall, Azeri Turkic exhibits a well-differentiated MOOD TYPE system that aligns with broader systemic functional typological generalizations regarding mood types and their typological variations across languages.

Keywords: Systemic Functional Grammar, Systemic Functional Typology, MOOD TYPE system, Azeri Turkic.

نگاهی رده‌شناختی به نظام نوع وجه در زبان ترکی آذری

اسماعیل صفائی اصل * استادیار گروه آموزش زبان انگلیسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

چکیده

پژوهش حاضر در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند و بر مبنای رده‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند و مشخصاً تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن انجام یافته است. این پژوهش کوشیده است با استناد به نمونه‌هایی برگرفته از اسناد مکتوب متعدد در زبان ترکی آذری از جمله کتاب‌های دستور و مجموعه داستان‌ها و نیز نمونه‌هایی ساختگی، به توصیف رفتارهای رده‌شناختی نظام نوع وجه در دستور بند ترکی آذری با توجه به تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن در خصوص آن نظام پردازد. برخی نتایج به‌دست آمده از پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نظام نوع وجه زبان ترکی آذری (۱) هر سه وجه خبری، پرسشی قطبی و امری را دارا است؛ (۲) از پرسشی قطبی منفی برای بیان سوگیری مثبت‌گوینده استفاده می‌کند؛ (۳) در رده‌زبانی زبان‌های برخوردار از مقوله پرسشی پرسشواژه‌ای جای می‌گیرد؛ (۴) در پرسشی‌های پرسشواژه‌ای، تنها مشارک‌ها و افزوده‌های حاشیه‌ای را به‌عنوان عناصر سؤال‌پذیر مورد پرسش قرار می‌دهد؛ (۵) به رده‌زبانی زبان‌های پرسشواژه در جای اصلی تعلق دارد و (۶) وجه امری را از سایر وجوه متمایز می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: دستور نقش‌گرای نظام‌مند، رده‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند، نظام نوع وجه، زبان ترکی آذری.

۱. مقدمه

در پژوهش حاضر که در چارچوب دستور نقش‌گرایی نظام‌مند^۱ و بر مبنای رده‌شناسی نقش‌گرایی نظام‌مند^۲ انجام یافته است، تلاش شده است نظام دستوری نوع وجه^۳ در زبان ترکی آذری بررسی و توصیف شود. شایسته ذکر است که زبان ترکی آذری به گروه‌زبان‌های^۴ غربی جنوبی زبان‌های ترکی‌تبار^۵ یا شاخه غربی گروه‌زبان‌های اوغوز^۶ متعلق است (Johanson, 1998: 82). در شاخه غربی گروه‌زبان‌های اوغوز، در کنار زبان ترکی آذری، دو زبان ترکی^۷ و گائوز^۸ نیز جای دارند.

نظام دستوری نوع وجه نظامی است ذیل فرانش بینافردی^۹ که تقریباً تمامی زبان‌ها به‌منظور ایجاد میزانی از تبادل^{۱۰} در هیئت یک گزاره^{۱۱} یا پیشنهاد^{۱۲}، در جریان گفتگو میان گوینده و شنونده از آن بهره می‌برند. در گفتگوی یادشده، گوینده نقش خاصی را به عهده می‌گیرد و نقش مکمل دیگری را به شنونده اعطا می‌کند (Matthiessen, 2004: 610). به گفته متیسن^{۱۳} (2004: 610)، یکی از مشخصه‌های اساسی نظام نوع وجه این است که آن میزانی از تبادل را در هیئت ترکیب دست کم دو متغیر نظام‌مند، یعنی جهت‌گیری تبادل^{۱۴} (عرضه یا تقاضا^{۱۵}) و ماهیت جنس^{۱۶} تبادل‌شده (اطلاع یا کالا و خدمات^{۱۷})، وضع می‌کند. براین اساس، میزان تبادل به یکی از چهار صورت زیر ایجاد می‌شود: (۱) عرضه

-
1. systemic functional grammar
 2. systemic functional typology
 3. MOOD TYPE
 4. genera
 5. Turkic
 6. Oghuz/ Oyz
 7. Turkish
 8. Gagauz
 9. interpersonal metafunction
 10. quantum of exchange
 11. proposition
 12. proposal
 13. Matthiessen, C. M. I. M.
 14. orientation of exchange
 15. giving or receiving
 16. commodity
 17. information or goods-&-services

اطلاع، (۲) تقاضای اطلاع، (۳) عرضه کالا و خدمات و (۴) تقاضای کالا و خدمات. گفتنی است که این چهار صورت تبادل به ترتیب با نقش‌های گفتاری^۱ اظهار^۲، پرسش^۳، پیشنهاد^۴ و دستور^۵ منطبق هستند. نقش‌های گفتاری یادشده هم، در قالب نظام نوع وجه دستوری می‌شوند^۶. درواقع، نظام نوع وجه، دستور نقش‌های گفتاری است؛ به بیانی دیگر، نظام نوع وجه همان صورت دستوری شده^۷ نظام معنایی نقش‌های گفتاری است (Halliday, 2005: 56).

در پاراگراف پیش گفتیم که مبنای پژوهش حاضر رده‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند است. در رده‌شناسی [نقش‌گرای نظام‌مند]، زبان‌شناسان به دنبال دست‌یابی به آن دسته از تعمیم‌های تجربی^۸ هستند که در اصل بتوان آن‌ها را به تمام زبان‌های جهان اعمال کرد. شایسته ذکر است که تعمیم‌های تجربی تعمیم‌هایی مبتنی بر نمونه‌های زیادی از توصیفات زبانی هستند (Teruya & Matthiessen, 2013: 16).

متیسن (2004) در راستای هدف یادشده رده‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند و از رهگذر بررسی نظام‌های اندیشگانی^۹ (منطقی^{۱۰} و تجربی^{۱۱})، بین‌افردی، و متنی^{۱۲} دستور بند^{۱۳} زبان‌های متعدد و متنوعی از جمله انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، سوئدی، دانمارکی، عربی، ژاپنی، تاگالوگی^{۱۴}، چینی، ویتنامی، تلوگوگی^{۱۵}، و پیچان‌چاچارایی^{۱۶}، به مجموعه‌ای از

-
1. speech functions
 2. statement
 3. question
 4. offer
 5. command
 6. grammaticalize
 7. grammaticalized
 8. empirical generalizations
 9. ideational
 10. logical
 11. experiential
 12. textual
 13. clause grammar
 14. Tagalog
 15. Telugu
 16. Pitjantjatjara

تعمیم‌های رده‌شناختی^۱ یا به تعبیر کرافت^۲ (1: 2003) همگانی‌های رده‌شناختی^۳ دست یافته است. شایان ذکر است که تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن هم بر واگرایی‌ها^۴ (تفاوت‌ها) و هم بر همگرایی‌های^۵ (شباهت‌ها) نظام‌های زبان‌ها دلالت دارند. گفتنی است که از آنجا که این تعمیم‌ها مبتنی بر توصیفات به‌دست آمده از زبان‌ها بوده است، متیسن (2004: 537) از آنها با عنوان تعمیم‌های توصیفی^۶ یاد کرده است. او در ارتباط با تعمیم‌های رده‌شناختی پیشنهادی‌اش مدعی شده است که آنها را می‌توان در توصیف هر زبان و همچنین، در تلاش برای گسترش تبیین‌های رده‌شناختی در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند به کار بست. البته وی بلافاصله تصریح کرده است که «ارائه یک نقشه تعمیم یافته هنوز ممکن نیست، اما باید در آن جهت حرکت کنیم» (Matthiessen, 2004: 537).

در راستای ادعای یادشده متیسن در بالا و به منظور تأیید یا رد آن در خصوص زبان ترکی آذری، پژوهش حاضر کوشیده است به توصیف نظام نوع وجه در دستور بند زبان ترکی آذری در چارچوب تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) در خصوص آن نظام بپردازد. برای انجام این مهم، این پرسش مطرح می‌شود که در چارچوب تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004)، نظام نوع وجه دستور بند در زبان ترکی آذری چه رفتارهایی را از خود نشان می‌دهد.

داده‌های پژوهش حاضر نمونه‌هایی برگرفته از اسناد متنوعی از جمله مجموعه داستان‌ها، مقالات پژوهشگران و کتاب‌های دستور زبان ترکی آذری بوده است. لازم به ذکر است که تعدادی از نمونه‌ها را هم خود نگارنده به دست داده است.

مقاله حاضر از پنج بخش تشکیل شده است: علاوه بر بخش حاضر، در بخش دوم، تعدادی از پژوهش‌های انجام یافته در خصوص نظام نوع وجه در زبان ترکی آذری به اجمال معرفی شده است. بخش سوم به تشریح چارچوب نظری پژوهش و مشخصاً رده‌شناسی

1. typological generalizations

2. Croft, W.

3. typological universals

4. divergences

5. convergences

6. descriptive generalizations

نقشگرای نظام‌مند و تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) در ارتباط با نظام نوع وجه اختصاص یافته است. در بخش چهارم، تلاش شده است بر اساس شواهدی از زبان ترکی آذری، توصیفی از نظام نوع وجه زبان ترکی آذری به دست داده شود و در بخش پایانی این مقاله، نتیجه به دست آمده از این پژوهش ارائه شده است.

۲. پیشینه پژوهش

در این بخش از مقاله حاضر، تعدادی از مطالعات انجام یافته پیرامون نظام نوع وجه معرفی شده است. شایان ذکر است که سال انتشار کتاب مشتمل بر تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن^۱، یعنی ۲۰۰۴ [۱۳۸۳]، مبدأ زمانی برای انتخاب مطالعات یادشده در این مقاله بوده است. بر این اساس، گستره زمانی مطالعاتی که در این بخش معرفی شده‌اند از سال ۲۰۰۴ [۱۳۸۳] به بعد است.

میراحمدی (۱۳۸۳) در پایان‌نامه خود که در چارچوب دستور نقشگرای نظام‌مند هلیدی^۲ (1985; 1994) نگاشته شده، نظام وجه دستور زبان فارسی را توصیف کرده است. این توصیف مبتنی بر داده‌هایی برگرفته از کتب نویسندگان معاصر بوده است. میراحمدی پس از تشریح مفصل دستور نقشگرای نظام‌مند هلیدی، به تجزیه و تحلیل ساختار وجه در بند ساده زبان فارسی پرداخته است. از بین یافته‌های این پژوهش در ارتباط با نظام نوع وجه، دو مورد درخور ذکر است:

(الف) میراحمدی ساخت وجه^۳ هر بند را متشکل از دو عنصر فاعل^۴ (آشکار و محذوف) و زمان‌داری^۵ (مشتمل بر زمان، قطییت^۶ و عناصر وجه‌نمایی^۷) دانسته است.

۱. تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) در فصل آخر کتاب رده‌شناسی زبان: منطری نقشگرا، ویراسته کافارل و همکاران (2004) آمده است.

2. Halliday, M. A. K.

3. mood structure

4. subject

5. finite

6. polarity

7. modality

(ب) وی انواع وجه در زبان فارسی را به سه دسته خبری^۱، پرسشی^۲ (مشمول بر پرسشی قطبی^۳ و پرسشی محتوایی^۴) و امری^۵ تقسیم کرده است.

پهلوان‌نژاد و وزیرنژاد (۱۳۸۳) در حوزه سبک‌شناسی از منظر دستور نقش‌گرای نظام‌مند و مشخصاً فرانقش میان‌فردی (بینافردی)، به بررسی سبکی رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» اثر زویا پیرزاد پرداخته‌اند. در ارتباط با نظام نوع وجه، پهلوان‌نژاد و وزیرنژاد با پیروی از الگوی فقیری (۱۳۸۶: ۱۸۳-۱۸۷؛ نقل شده در پهلوان‌نژاد و وزیرنژاد، ۱۳۸۸: ۵۶) در دسته‌بندی انواع وجه در دستور زبان فارسی، بسامد رخداد انواع وجه در پیکره مورد مطالعه‌شان را بررسی کرده‌اند. نتایج این بررسی نشان داد که انواع وجه خبری، پرسشی، عاطفی، تأکیدی، تردیدی، وصفی، امری، شرطی^۶، التزامی^۷، پیشنهادی^۸، آرزویی^۹، تمنائی^{۱۰}، دعایی، و نهی^{۱۱} به ترتیب بیشترین تا کمترین کاربرد را در رمان موردنظر دارند. پهلوان‌نژاد و وزیرنژاد (۱۳۸۸: ۷۲) سپس به ذکر دلایل میزان کاربرد هر یک از انواع وجه در اثر یادشده پرداخته‌اند. برای مثال، آنها دلیل کاربرد بسیار زیاد وجه خبری را این‌گونه تبیین کرده‌اند که راوی در طول رمان قصد دارد ما را با آنچه در درون و نیز، خارج از ذهنش اتفاق افتاده آشنا کند و ما را در جریان تحلیل‌های ذهنی خود قرار دهد.

ناجم^{۱۲} (۲۰۰۸) در مقاله خود که در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلیدی (۱۹۹۴) نگاشته شده به توصیف و مقایسه نظام نوع وجه و مشخصاً دو بند امری و تعجبی^{۱۳} (ذیل بند خبری) در دو زبان انگلیسی و عربی پرداخته است. نتایج پژوهش وی نشان

-
1. declarative
 2. interrogative
 3. polar interrogative
 4. content interrogative
 5. imperative
 6. conditional
 7. subjunctive
 8. suggestive
 9. desiderative
 10. optative
 11. prohibitive
 12. Najim, H. K.
 13. exclamative

می دهد که دو زبان انگلیسی و عربی در نظام وجه خود و به ویژه در بندهای امری و تعجبی رفتارهای مشابه و متفاوتی دارند. در اینجا، به دو مورد از این شباهت ها و دو مورد از تفاوت ها اشاره می کنیم. در هر دو زبان انگلیسی و عربی، نظام نوع وجه دارای دو گزینه اخباری و امری است. بندهای اخباری^۱ هم متشکل از دو نوع بند خبری و پرسشی هستند. بندهای امری بی نشان هر دو زبان انگلیسی و عربی فاقد عنصر وجه هستند و تنها متشکل از مانده^۲ هستند. با وجود این، برخلاف بندهای امری زبان انگلیسی که برخوردار از وجه پی آیندی^۳ هستند، بندهای امری زبان عربی وجه پی آیندی ندارند. هم چنین، برخلاف بندهای تعجبی انگلیسی که در آن ها، عنصر وجه از فاعل و زمان داری تشکیل می شود، در بندهای تعجبی زبان عربی، عنصر وجه تنها متشکل از فاعل است.

فیگوردو^۴ (2010) در مقاله خود، نظام نوع وجه زبان پرتغالی را توصیف کرده است. وی در این توصیف، هر دو نوع وجه امری و اخباری (مشمول بر سه وجه خبری، پرسشی قطبی و پرسشی عنصری^۵) را تشریح کرده است. در اینجا، چند نکته پیرامون انواع وجه در زبان پرتغالی ذکر می شود. در این زبان، در بندهای امری خنثی (بی نشان)، فاعل در بند حضور ندارد، اما گروه فعلی^۶ از طریق یک نشان گر صرفی^۷ با فاعل مطابقت می کند. جالب است بدانیم که در بندهای امری دارای فاعل صریح، اگر گوینده دقیقاً مخاطب خود را مشخص کند، آن وقت فاعل پیش از محمول ظاهر می شود، اما در صورتی که مخاطب از سوی گوینده انتخاب نشود و معلوم نباشد چه کسی مسئول انجام دستور است، آن وقت فاعل پس از محمول می آید. در زبان پرتغالی، بندهای پرسشی عنصری با یک عنصر “qu-” در آغاز بند ساخته می شوند. فیگوردو (2010: 382) بندهای پرسشی بلی/خیر در زبان پرتغالی را بندهای پرسشی زمان داری/خیر^۸ نام گذاری کرده

-
1. indicative
 2. residue
 3. mood tag
 4. Figueredo, G.
 5. elemental questions
 6. verbal group
 7. inflectional marker
 8. finite/no questions

است، چرا که در پاسخ مثبت به این دسته از پرسشی‌ها، از عنصر زمان‌داری استفاده می‌شود. بندهای خبری هم، در حالت بی‌نشان با ترتیب فاعل - محمول^۱ - متمم^۲ و با نواخت افتان^۳ نمود می‌یابند.

در ارتباط با وجه در زبان ترکی آذری، تا جایی که نگارنده بررسی کرده است، پژوهش‌های صورت گرفته جملگی به توصیف سنتی وجه پرداخته‌اند؛ به بیانی روشن‌تر، در پژوهش‌های پیشین، وجه به عنوان یکی از امکانات نظام فعل بررسی شده است. از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به لی^۴ (1996)، احمدی گیوی (۱۳۸۳: ۱۵۸-۱۶۰)، دهقانی^۵ (2000)، و زاهدی و بازیان (۱۳۸۷) اشاره کرد. این دسته از پژوهش‌ها به توصیف وجه‌های مختلف فعل از جمله اخباری، التزامی و امری در زبان ترکی آذری پرداخته‌اند. هیچ‌یک از پژوهش‌های یادشده وجه و مشخصاً نظام نوع وجه را از منظر دستور نقش‌گرای نظام‌مند و مشخصاً تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) بررسی نکرده است. از این رو، همان‌طور که در انتهای بخش مقدمه نیز ذکر شد، پژوهش حاضر کوشیده است بر اساس تعمیم‌های یادشده به مطالعه رده‌شناختی نظام نوع وجه در زبان ترکی آذری بپردازد.

۳. چارچوب نظری

در این بخش، ابتدا به اجمال حوزه رده‌شناسی زبان از منظر دستور نقش‌گرای نظام‌مند معرفی خواهد شد و در ادامه، به تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) در ارتباط با هر یک از انواع مختلف وجه پرداخت خواهد شد.

۳-۱. رده‌شناسی نقش‌گرای نظام‌مند

در رده‌شناسی تعمیم‌گرا/ جزء‌گرا^۶ که رویکرد غالب در رده‌شناسی از اوایل دهه ۱۹۶۰ به بعد بوده است، دستیابی به همگانی‌های زبانی، یعنی تعمیم‌هایی قانون‌گونه، مدنظر است.

-
1. predicator
 2. complement
 3. falling tone
 4. Lee, S. N.
 5. Dehghani, Y.
 6. generalizing/ partial typology

شایسته ذکر است که در این رویکرد، دستیابی به تعمیم‌های زبانی بر مبنای مقایسه بین‌زبانی ساختارهای خاص از جمله سببی‌سازی^۱، مجهول‌سازی^۲، همپایه‌سازی^۳ و مالکیت^۴ استوار است (دبیرمقدم، ۱۳۹۲: ۴، ۶ و ۲۲). به‌عنوان نمونه، می‌توان به همگانی‌های رده‌شناختی گرینبرگ^۵ (۱۹۶۶) و هاکینز^۶ (۱۹۸۳) که اساساً در خصوص ترتیب واژه^۷ هستند اشاره کرد (دبیرمقدم، ۱۳۹۲: ۲۸-۲۳). متیسن (۲۰۰۴) نیز، همانند رده‌شناسانی مثل گرینبرگ و هاکینز، ولی از منظری متفاوت به دنبال دستیابی به تعمیم‌های زبانی بوده است؛ به بیانی روشن‌تر، همان‌طور که پیش‌تر نیز ذکر شد، متیسن در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند و از این‌رو، با توجه به نظام‌های زبان‌ها و نه ساخت‌های آنها، در جستجوی تعمیم‌های رده‌شناختی بوده است. شایسته یادآوری است که متیسن (۲۰۰۴) از رهگذر بررسی نظام‌های اندیشگانی (منطقی و تجربی)، بین‌افردی، و متنی دستور بند زبان‌هایی متعدد و متنوع به مجموعه‌ای از تعمیم‌ها/همگانی‌های رده‌شناختی دست یافته است. گفتنی است که این تعمیم‌ها هم بر واگرایی‌ها (تفاوت‌ها) و هم بر همگرایی‌های (شابهت‌ها) نظام‌های زبان‌ها دلالت دارند.

۲-۳. تعمیم‌های متیسن

در ذیل، تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن در ارتباط با هر یک از انواع مختلف وجه را ذکر می‌کنیم.

-
1. causativization
 2. passivisation
 3. coordination
 4. possession
 5. Greenberg, J. H.
 6. Hawkins, J. A.
 7. word order

۳-۲-۱. وجه خبری

بندهای خبری نوعاً اظهارات، یعنی عرضه اطلاع، را صورت‌بندی^۱ می‌کنند و ممکن است برای روشن شدن منابع ارزیابی اطلاع در حال تبادل ظریف‌تر^۲ شوند. به بیانی روشن‌تر، بندهای خبری ممکن است برای هدف یادشده، به دسته‌های ریزتری تقسیم شوند. برای مثال، زبان هیداتسای^۳ پنج نوع وجه خبری دارد (Sadock & Zwicky, 1985: 168; cited in Matthiessen, 2004: 614-615):

- نکره^۴: گوینده نمی‌داند که آیا گزاره صادق است یا خیر و فکر نمی‌کند که مخاطب هم آن را بداند.
- باور عمومی^۵: آن‌چه که هر کسی می‌داند؛ این وجه در گفتن روایت‌ها کاربرد دارد.
- نقل‌قولی / گزارشی^۶: به‌منظور گزارش آن‌چه که گوینده از فرد دیگری شنیده است (و خود صدق یا کذب آن را تضمین نمی‌کند) به کار می‌رود.
- ذهنی^۷: باورها، علایق و احساسات گوینده را بیان می‌کند.
- شاهد دست‌اول^۸: بیان‌گر آن چیزی است که گوینده بر اساس شاهد دست‌اول می‌داند که صادق است.

در چنین نظامی، ظریف‌تر شدن وجه [خبری] بر اساس ارزیابی وجهی^۹ انجام می‌گیرد که ممکن است در هیئت وجه‌نمایی، گواه‌نمایی^{۱۰}، یا ترکیبی از آن دو نمود یابد. بر این اساس، به‌نظر می‌رسد در زبان هیداتسای و بسیاری از زبان‌های دیگر، هیچ مرز قطعی بین وجه و وجه‌نمایی یا گواه‌نمایی وجود ندارد. متیسن (2004: 615) وجود چنین شرایطی

1. construe
2. more delicate
3. Hidatsa
4. indefinite
5. common belief
6. quotative/ reportative
7. mental
8. first-hand evidence
9. MODAL ASSESSMENT
10. evidentiality

را این گونه تبیین کرده است که وجه و ارزیابی وجهی در درون نظام مذاکره^۱ به لحاظ معنی شناختی یکی می شوند. این در حالی است که اگرچه وجه و وجه‌نمایی در زبان‌هایی مثل انگلیسی، فرانسوی، آلمانی، ژاپنی و زبان‌های دیگر نظام‌هایی مرتبطاند، اما مجزا از هم و قابل تمیز هستند.

۲-۲-۳. وجه پرسشی

در این بخش، تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) در ارتباط با دو نوع وجه پرسشی، یعنی پرسشی قطبی و پرسشی پرسشواژه‌ای، را خواهیم دید.

● پرسشی‌های قطبی

پرسشی‌های قطبی به دنبال اطلاعاتی پیرامون قطبیت گزاره‌ای هستند که از طریق بند نمود می‌یابد؛ این که آیا آن گزاره مثبت (بلی) است یا منفی (خیر).^۲ زبان‌ها ممکن است از منابعی برای ارزیابی پیش‌داوری گوینده یا ارزیابی دانش مخاطب برخوردار باشند؛ به عنوان نمونه، در زبان چینی دو نوع پرسشی قطبی وجود دارد: (الف) سوگیرانه^۳ که از طریق ادات وجه «ma» در پایان بند نمود می‌یابد و (ب) غیرسوگیرانه^۴ که از طریق ساختار فعل+bu+فعل (V bu V) نمود می‌یابد. این دو نوع پرسشی قطبی هم‌چنین به لحاظ معنی - شناختی با توجه به انتظار گوینده از ارزش قطبیت با هم متفاوت‌اند (Matthiessen, 1985; cited in Matthiessen, 2004: 615). هم‌چنین، به گفته سادوک و زوئیکی^۵ (2004: 615)، به نظر می‌رسد بسیاری از زبان‌ها از پرسشی‌های قطبی منفی برای بیان پیش‌داوری مثبت استفاده می‌کنند.

1. NEGOTIATION

۲. این جلوه‌ای از تعامل نظام‌مند میان پرسشی‌های قطبی و نظام بینافردی قطبیت (POLARITY) است.

3. biased

4. unbiased

5. Sadock, J., & Zwicky, A.

● پرسشی‌های پرسشواژه‌ای

به نظر می‌رسد وضعیت نظام‌مند این دسته از پرسشی‌ها در بین زبان‌ها متغیر است (Matthiessen, 2004: 615-616). در زبان‌هایی مثل انگلیسی، پرسشی‌های قطبی و پرسشی‌های پرسشواژه‌ای هر دو ذیل مقوله پرسشی قرار می‌گیرند که در تقابل با مقوله خبری است. زبان ژاپنی در دسته‌بندی پرسشی‌های بلی/خیر و پرسشواژه‌ای ذیل وجه پرسشی، صریح‌تر از انگلیسی عمل می‌کند. در زبان ژاپنی، بندهای پرسشی (شامل پرسشی-های بلی/خیر و پرسشواژه‌ای) اغلب از طریق ادات بینافردی “ka” نشانه‌گذاری می‌شوند. در زبان تاگالوگی هم، ادات بینافردی “ba” ممکن است هم در پرسشی‌های پرسشواژه‌ای و هم در پرسشی‌های قطبی به کار رود. متیسن دسته‌بندی پرسشی‌های قطبی و پرسشواژه‌ای ذیل مقوله کلی‌تر پرسشی را این‌گونه تبیین کرده است که آنها هر دو به دنبال اطلاع و در نتیجه، در انتظار پاسخی زبانی هستند. بر این اساس، سهم تعاملی آنها در گفتگو و مذاکره از یک نوع است. با این حال، در زبان‌هایی دیگر، این امکان وجود دارد که پرسشی‌های پرسشواژه‌ای مجزا از پرسشی‌های قطبی باشند و با خبری‌ها دسته‌بندی شوند، چرا که ارزش قطبیت پرسشی‌های پرسشواژه‌ای برخلاف پرسشی‌های قطبی مشخص است. همچنین، تعدادی از زبان‌ها از جمله هوپی^۱ فاقد مقوله پرسشی پرسشواژه‌ای هستند و به‌جای آن از خبری‌ها یا پرسشی‌های بلی/خیر نامشخص^۲ [تشخیص‌ناپذیر^۳/نکره] استفاده می‌کنند (رک. Sadock & Zwicky, 1985: 168; cited in Matthiessen, 2004: 614-615).

متیسن (2004: 616-617) در ارتباط با پرسشی‌های پرسشواژه‌ای تعمیم‌های زیر را نیز

به‌دست داده است:

-
1. Hopi
 2. nonspecific
 3. non-identifiable

• عناصر مورد سؤال^۱: عموماً مشارک‌ها^۲ و افزوده‌های حاشیه‌ای^۳ مورد سؤال قرار می‌گیرند، اما در تعدادی از زبان‌ها مثل تاگالوگی و جیربالی^۴، فرایند^۵ هم عنصری است که مورد سؤال قرار می‌گیرد.

• ارزیابی گوینده از توانایی شنونده در ارائه پاسخ: برای مثال، در زبان هوآلاگا کچوا^۶، میان این فرض که مخاطب پاسخ را می‌داند (که از طریق پسوند “taq” نشانه‌گذاری می‌شود) و نبود فرض یادشده (که از طریق پسوند “raq” نشانه‌گذاری می‌شود) تمایز وجود دارد.

• وضعیت نظام‌مند پرسشی‌های پرسشواژه‌ای در ارتباط با نظام‌های فرانقش متنی: از یک سو، زبان‌هایی وجود دارند که در آنها، پرسشی‌های پرسشواژه‌ای از رفتار متنی مجزایی برخوردار نیستند؛ به عنوان مثال، عنصر پرسشی (پرسشواژه) در زبان‌هایی مثل چینی، ویتنامی، تبتی^۷، تلوگویی و ژاپنی در جایگاه اصلی خود در بند می‌ماند. از سوی دیگر، در بسیاری از زبان‌ها، پرسشی‌های پرسشواژه‌ای وضعیت متنی خاصی دارند: (الف) در زبان‌های انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و دانمارکی، به عنصر پرسشی وضعیت متنی آغازگر^۸ اعطا می‌شود. این عنصر پرسشی در حالت بی‌نشان اطلاع نو^۹ نیست و تنها در موارد نشان‌دار مثل پرسش‌های پژوهشی^{۱۰}، کانون^{۱۱} اطلاع نو است. در زبان‌های اورالی^{۱۲} (مثل مجاری^{۱۳}) که برخوردار از ترتیب فاعل + فعل + مفعول (SVO) هستند، عنصر پرسشی در آغاز بند قرار می‌گیرد (Comrie, 1981: 124; cited in Matthiessen, 2004: 617) و از این رو،

-
1. queried/questioned elements
 2. participants
 3. circumstantial Adjuncts
 4. Dyrbal
 5. process
 6. Huallaga Quechua
 7. Tibetan
 8. Theme
 9. New information
 10. echo questions
 11. focus
 12. Uralic
 13. Hungarian

قاعدتاً عنصری آغازگری^۱ است. قرار گرفتن عنصر پرسشی در جایگاه آغازین بند در زبان‌های دارای ترتیب فعل + مفعول (VO) متداول است. (ب) در زبان‌هایی مثل مجاری، آکانی، و یروبابی^۲، عنصر پرسشی در پرسشی‌های پرسشواژه‌ای در کانون اطلاع نو قرار دارد. عنصر پرسشی در زبان آکانی فاعل است و در زبان یروبابی در جایگاه کانون در آغاز بند قرار می‌گیرد و از طریق ادات “ni” نشانه‌گذاری می‌شود.

به گفته متیسن (2004: 617)، اگر عنصر پرسشی قویاً مرتبط با کانون اطلاع نو و فاعل هم قویاً مرتبط با آغازگر بودگی^۳ باشد، در آن صورت عنصر پرسشی نمی‌تواند نقش فاعل را به عهده بگیرد؛ به عنوان نمونه، زبان سِستویی^۴ (یا زبان سوتویی^۵) چنین شرایطی دارد که در آن، به منظور اعطای وضعیت کانون اطلاع نو به عنصر پرسشی، ضرورتاً از یک راهکار متنی نشان‌دار، یعنی یا جهت مجهول و یا محمول‌سازی^۶ آغازگر (اسنادی‌سازی^۷)، استفاده می‌شود. در زبان هوسه‌ای^۸ و بسیاری از زبان‌های آفریقایی غربی، پرسشی‌های پرسشواژه‌ای (در هیئت یک بند کامل) اسنادی می‌شوند تا عنصر پرسشی بتواند در کانون اطلاع قرار گیرد.

در زبان‌هایی مثل تاگالوگی هم، برای این که عنصر پرسشی بتواند در کانون اطلاع نو قرار گیرد، پرسشی‌های پرسشواژه‌ای بر اساس انگاره بند [رابطه‌ای] شناسه‌ای^۹ صورت‌بندی می‌شوند که در آن صورت، مشارکی به مثابه نمونه^{۱۰} مورد سؤال قرار می‌گیرد و بقیه بند به مثابه ارزش^{۱۱}، صورت اسمی به خود می‌گیرد.

-
1. thematic element
 2. Yoruba
 3. thematicity
 4. Sesetho
 5. Sotho
 6. predication
 7. clefting
 8. Hausa
 9. identifying relational clause
 10. token
 11. value

۳-۲-۳. وجه امری

زبان‌ها اغلب وجه امری را از دیگر انواع وجه که ممکن است همگی ذیل وجه اخباری دسته‌بندی شوند، متمایز می‌سازند. تمایز یادشده را می‌توان آشکارا در تعداد کم گزینه‌های موجود در درون نظام‌های زمان/نمود، وجه‌نمایی، شمار^۱ و شخص^۲ و نیز صیغگان فعلی^۳ وجه امری یافت؛ به‌عنوان نمونه، تمایزات زمان در بندهای امری احتمالاً بسیار نامتعارف است. با این حال، در زبانی مانند زبان یوپیکی^۴، بندهای امری^۵ آنی^۵ در تقابل با بندهای امری آتی^۶ هستند (Mithun, 1999: 154; cited in Matthiessen, 2004: 618).

متیسن (2004: 618) در ارتباط با وجه امری تعمیم‌های زیر را نیز به‌دست داده است:

- فاعل بندهای امری می‌تواند تقریباً همیشه غیرصریح^۷ باشد به شرط آن که آن مخاطب^۸ باشد. با وجود این، در زبان چینی، بندهای امری اغلب همراه با ضمیر شخصی “ni/nimen” «شما/ شما بچه‌ها» به کار می‌روند و در زبان تاگالوگی هم، فرد تابع دستور به صورت صریح بیان می‌شود.

- در وجه امری، زبان‌ها اغلب برخوردار از انتخاب‌های ظریف‌تر هستند که در رابطه میان گوینده و مخاطب با تمایزات مبتنی بر عاملان سخن^۹ مرتبط هستند؛ به عنوان مثال، در زبان آلمانی، امری مؤدبانه متمایز از امری غیرمؤدبانه است.

- به نظر می‌رسد تعامل نظام‌مند میان وجه امری و نظام قطبیت در بین زبان‌ها کاملاً رایج است؛ برای مثال، در زبان چینی ماندارینی^{۱۰}، قطبیت منفی در بندهای اخباری به صورت “bu”، اما در بندهای امری به صورت “bie” ظاهر می‌شود. در زبان عبری^{۱۱} هم، امری

1. NUMBER

2. PERSON

3. verbal conjugation

4. Yupik

5. immediate imperative

6. future imperative

7. implicit

8. addressee

9. tenor

10. Mandarin

11. Hebrew

مثبت ممکن است یا از طریق صورت امری یا آینده فعل نمود یابد (“Shev” «بنشین» در مقابل “Teshev” «تو خواهی نشست») و این در حالی است که امری منفی تنها می تواند با استفاده از صورت آینده فعل به اضافه یک ادات منفی خاص نمود یابد (“Al teshev” «تو نخواهی نشست»).

۴. رده شناسی نظام نوع وجه زبان ترکی آذری

در این بخش، تلاش شده است به این پرسش اساسی پاسخ داده شود که نظام نوع وجه در زبان ترکی آذری با توجه به تعمیم های متینسن (2004) در خصوص آن نظام، چه رفتارهای رده شناختی ای از خود نشان می دهد.

۴-۱. مقولات وجه

در حالی که سه وجه خبری، پرسشی قطبی و امری در تمام زبان ها یافت می شوند، وجه پرسشی پرسشواژه ای در تعدادی از زبان ها از جمله زبان هوپی دستوری نشده است و به جای آن ممکن است از وجه خبری یا پرسشی قطبی استفاده شود (Matthiessen, 2004: 611).

نمونه های (۱) تا (۴) نشان می دهند که زبان ترکی آذری در کنار سه وجه خبری (نمونه (۱))، پرسشی قطبی (نمونه (۲)) و امری (نمونه (۳))، از وجه پرسشی پرسشواژه ای (نمونه (۴)) نیز برخوردار است:

(1) hoju	istixoræ	et-di.
حاجی	استخاره	شام ^۱ . گذشته - کردن

حاجی استخاره کرد. (صباحی، ۱۳۵۷: ۱۴۳)

۱. سوم شخص مفرد

- (2) lætif juxu jør-yr-sæn?
 لطیف خواب ۲ش م^۱. حال - نمود ناقص^۲ - دیدن
 لطیف، داری خواب می‌بینی؟ (Lee, 1996: 261)

- (3) tyfænɟ-in-i jer-æ goj!
 وجه امری. گذاشتن متممی^۳ - زمین مفعولی^۴ - ۲ش م. ملکی - تفنگ
 ۲ش م.
 تفنگ را زمین بگذار! (ساعدی، ۱۳۸۶: ۸)

- (4) æli citɒb-ɯ cim-æ ver-di?
 علی مفعولی - کتاب متممی - کی ۳ش م. گذشته - دادن
 علی کتاب را به کی داد؟ (Dehghani, 2000: 160)

با توجه به شواهد بالا، می‌توان مدعی شد که زبان ترکی آذری مقولات خبری، پرسشی قطبی، پرسشی پرسشواژه‌ای و امری را از یکدیگر متمایز می‌سازد. بر این اساس، از یک سو تعمیم متیسن (2004: 611) مبنی بر وجود سه مقوله خبری، پرسشی قطبی و امری در تمام زبان‌ها در مورد زبان ترکی آذری نیز تأیید می‌شود و از سوی دیگر، با توجه به مؤلفه رده‌شناختی وجود یا عدم وجود مقوله پرسشی پرسشواژه‌ای، زبان ترکی آذری در رده زبانی 'زبان‌های برخوردار از مقوله پرسشی پرسشواژه‌ای' جای می‌گیرد.

۱. دوم شخص مفرد

2. imperfective aspect
 3. dative
 4. accusative

در ادامه، به بررسی جداگانه هر یک از سه^۱ مقوله وجه پرسشی قطبی، پرسشی پرسشواژه‌ای و امری نظام نوع وجه زبان ترکی آذری در چارچوب تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) پرداخته‌ایم.

۴-۱-۱. وجه پرسشی قطبی

همان‌طور که پیش‌تر نیز گفته شد، پرسشی‌های قطبی یا بلی / خیر به دنبال اطلاعاتی پیرامون قطبیت گزاره‌ای هستند که از طریق بند نمود می‌یابد؛ این که آیا آن گزاره مثبت است یا منفی. این دسته از بندها در برخی زبان‌ها، از جمله زبان چینی بر اساس انتظار گوینده از پاسخ مخاطب به دو نوع سوگیرانه و غیرسوگیرانه تقسیم می‌شوند (Matthiessen, 2004: 615).

همان‌طور که نمونه‌های (۵) تا (۷) در زیر نشان می‌دهند، زبان ترکی آذری نیز، از هر دو نوع پرسشی قطبی سوگیرانه و غیرسوگیرانه برخوردار است؛ به بیانی روشن‌تر، در پرسشی‌های قطبی دارای مذاکره‌نمای^۲ (ادات پرسشی) “*njb*” «آیا»، گوینده فاقد هرگونه سوگیری در خصوص قطبیت گزاره‌اش است، اما در پرسشی‌های قطبی دارای مذاکره‌نمای “*mæjær*” «مگر» یا گونه‌های گفتاری آن، یعنی “*mæjær*”، “*bæjær*” و “*bæ*” «مگه»، گوینده انتظار دارد پاسخ مخاطبش با نظر او هم‌سو باشد.^۳

(5) *njb bu iſ-dæn bir fej çuix-jɒx?*
 آیا این کار ازی^۴ - یک چیز شدن - خارج شدن
 آیا از این کار چیزی عاید خواهد شد؟ (Lee, 1996 : 261)

۱. آنچه متیسن (2004: 614-615) در خصوص وجه خبری مطرح کرده به نظام بینافردی ارزیابی وجهی (MODAL ASSESSMENT) مربوط می‌شود. از آن‌جا که این مقاله تنها بر نظام بینافردی نوع وجه متمرکز است، از ورود به مبحث وجه خبری پرهیز می‌شود.

2. negotiator

۳. گفتنی است که زبان ترکی آذری ادات پرسشی “*njb*” «آیا» و “*mæjær*” «مگر» را از زبان فارسی قرض گرفته است (Dehghani, 2000: 159؛ Lee, 1996: 261).

4. ablative

- (6) mæjæ o-n-v de-mi-siz?
 مگه متیمی - واج میانجی^۳ - او
 ۲ش ج. ۱. حال - نمود کامل^۲ - گفتن
 مگه به او گفته‌اید؟^۴

- (7) mæjæ o-n-v de-mæ-mi-siz?
 مگه متیمی - واج میانجی - او
 ۲ش ج. حال - نمود کامل - منفی - گفتن
 مگه به او نگفته‌اید؟

شایان ذکر است که پرسشی‌های قطبیِ سوگیرانه مثبت (مثال (۶)) بیان‌گر سوگیری منفی گوینده و برعکس، پرسشی‌های قطبیِ سوگیرانه منفی (مثال (۷)) بیان‌گر سوگیری مثبت گوینده هستند. لازم به ذکر است که این نکته با دیدگاه سادوک و زوئیکی (Sadock & Zwicky, 1985: 182; cited in Matthiessen, 2004: 615) مبنی بر این که به نظر می‌رسد بسیاری از زبان‌ها از پرسشی‌های قطبی منفی برای بیان سوگیری مثبت استفاده می‌کنند، هم‌سو است.

نکته دیگر در خصوص بندهای پرسشی بلی/خیر آن است که درست برخلاف تعمیم متیسن (2004: 545) مبنی بر وقوع عنصر مذاکره‌نما/ادات پرسشی در پایان بند در زبان-های 'دارای توالی [فاعل] + متمم + محمول'، عنصر مذاکره‌نما در بندهای پرسشی بلی/خیر زبان ترکی آذری که دارای توالی یادشده است در جایگاه آغازین بند ظاهر می‌شود. نمونه‌های (۵) تا (۷) در بالا مؤید این ادعا هستند.

نکته پایانی در ارتباط با پرسشی‌های قطبی آن که هم‌سو با تعمیم متیسن (2004: 615) مبنی بر وجود پیوستاری بین بندهای خبری و پرسشی قطبی در بسیاری از زبان‌ها یا شاید هم در تمامی آن‌ها، در زبان ترکی آذری نیز، این امکان وجود دارد که پرسشی‌های قطبی

۱. دوم شخص جمع

2. perfective aspect
 3. epenthetic consonant

۴. این نمونه و نمونه‌های مشابه که فاقد منبع هستند همگی ساخته نگارنده هستند.

در هیئت بند خبری ظاهر شوند. به بیانی روشن تر، همان طور که دو نمونه (۸) و (۹) در زیر نشان می دهند، این دسته از پرسشی های قطبی، بدون مذاکره نما یا همان ادات پرسشی و با آهنگی خیزان^۱ ساخته می شوند.

(8) lætif	juxu	jør-yr-sæn?
لطیف	خواب	۲ش.م. حال - نمود ناقص - دیدن
لطیف، داری خواب می بینی؟ (تکرار نمونه (۲))		

(9) jøn-un-dn	pul	vør?
۲ش.م.ملکی - همراه	پول	۳ش.م. حال. بودن
همرات پول هست؟		

۴-۱-۲. وجه پرسشی پرسشواژه ای

در بندهای پرسشی پرسشواژه ای، گوینده از مخاطب خود در خصوص هویت یک عنصر خاص کسب اطلاع می کند. به نظر می رسد وضعیت نظام مند این دسته از پرسشی ها در بین زبان ها متغیر باشد (Matthiessen, 2004: 615-616). در زبان هایی مثل انگلیسی، پرسشی های قطبی و پرسشی های پرسشواژه ای هر دو ذیل مقوله پرسشی قرار می گیرند که در تقابل با مقوله خبری است. همان طور که پیش تر در بخش ۲-۲-۳ و مشخصاً زیربخش پرسشی های پرسشواژه ای گفته شد، زبان ژاپنی در دسته بندی پرسشی های بلی / خیر و پرسشواژه ای ذیل وجه پرسشی صریح تر از انگلیسی عمل می کند.

در زبان ژاپنی، بندهای پرسشی (شامل پرسشی های بلی / خیر و پرسشواژه ای) اغلب از طریق ادات بینافردي “ka” نشانه گذاری می شوند و بدین شکل، از بندهای خبری متمایز می شوند. با این حال، در زبان هایی دیگر، این امکان وجود دارد که پرسشی های پرسشواژه ای مجزا از پرسشی های قطبی باشند و با خبری ها دسته بندی شوند، چرا که ارزش قطبیت پرسشی های پرسشواژه ای همانند بندهای خبری و برخلاف پرسشی های قطبی

1. rising intonation

2. locative

مشخص است. به بیانی دیگر، گوینده بندهای پرسشی پرسشواژه‌ای و خبری به دنبال تعیین مثبت یا منفی بودن گزاره نیست.

همان‌طور که نمونه‌های (۴) تا (۹) در بالا و هم‌چنین، دو نمونه (۱۰) و (۱۱) در زیر نشان می‌دهند، در زبان ترکی آذری پرسشی‌های قطبی به کمک ادات پرسشی “pjɒ” «آیا» و “mæjæɾ” «مگر» یا گونه‌های گفتاری آن، یعنی “mæjæ” “bæjæ” و “bæ” «مگه» و گاهی بدون آنها، ولی با آهنگی خیزان و به کمک پرسشواژه‌هایی نظیر “cim” «چه کسی» در نمونه (۴)، “hɒr-ɒ” «کجا» در نمونه (۱۰) و “nijæ” «چرا» در نمونه (۱۱) از بندهای خبری دارای آهنگ افتان متمایز می‌شوند. بر این اساس، با توجه به مؤلفه رده-شناختی جایگاه پرسشی‌های پرسشواژه‌ای^۱ در نظام نوع وجه، زبان ترکی آذری با زبان‌هایی مثل انگلیسی و ژاپنی در یک رده زبانی قرار می‌گیرند. به بیانی روشن‌تر، در زبان ترکی آذری، بندهای پرسشی پرسشواژه‌ای به همراه بندهای پرسشی بلی/خیر ذیل بندهای پرسشی دسته‌بندی و از بندهای خبری مجزا می‌شوند.

(10)	jɒfɒr	hɒr-ɒ	jed-ib?
	یاشار	متممی - کجا	آش‌م. حال. نمود کامل - رفتن
یاشار کجا رفته؟ (کلفچی خیابانی، ۱۳۸۴: ۱۰۳)			

(11)	sæn	dynæn	nijæ	jæl-mæ-din?
	تو	دیروز	چرا	آش‌م. گذشته - منفی - آمدن
تو دیروز چرا نیامدی؟				

از دیگر مؤلفه‌های رده‌شناختی بندهای پرسشی پرسشواژه‌ای، نوع عنصری است که مورد سؤال قرار می‌گیرد. در حالی که در بندهای پرسشی پرسشواژه‌ای، نوعاً مشارک‌ها و افزوده‌های حاشیه‌ای مورد سؤال واقع می‌شوند، اما در تعدادی از زبان‌ها مثل تاگالوگی

۱. شایسته ذکر است که در واژه‌های اندری (locative words) در زبان ترکی، واج پایانی /ɒ/ پیش از پسوند حذف می‌شود. بر این اساس، کلمه “hɒr-ɒ” «به کجا» در اصل به شکل “hɒrɒ-j-ɒ” بوده است (Lee, 1996: 18). البته باید توجه داشت که صورت اصلی “hɒrɒ-j-ɒ” هنوز در گفتار برخی گویشوران زبان ترکی آذری کاربرد دارد.

و جیربالی، عنصر فرایند هم مورد سؤال قرار می‌گیرد. به بیانی روشن‌تر، زبان‌هایی مثل تاگالوگی و جیربالی زبان‌هایی دارای افعال پرسشواژه‌ای^۱ هستند (Matthiessen, 2004: 616). زبان ترکی آذری همانند زبان‌هایی مثل فارسی و انگلیسی فاقد افعال پرسشواژه‌ای است و تنها مشارک‌ها و افزوده‌های حاشیه‌ای را مورد سؤال قرار می‌دهد؛ برای مثال، در بندهای (۱۰) و (۱۱) در بالا و بند (۱۴) در پایین، به ترتیب افزوده‌های حاشیه‌ای “hər-v” و “nijæ” و “hər-v” و در دو بند (۱۲) و (۱۳) در پایین، به ترتیب مشارک‌های “cim” و “cim-æ” مورد سؤال قرار گرفته‌اند.

جایگاه متنی پرسشواژه‌ها^۲ یکی دیگر از معیارهای رده‌شناختی بندهای پرسشی پرسشواژه‌ای است. در حالی که در زبان‌هایی مثل چینی، ویتنامی، تبتی، تلوگویی و ژاپنی، پرسشواژه‌ها در جای اصلی خود در بند می‌مانند، در زبان‌هایی مثل انگلیسی، فرانسوی، آلمانی و دانمارکی، پرسشواژه‌ها به صورت بی‌نشان در جایگاه آغازین بند ظاهر می‌شوند (Matthiessen, 2004: 616-617).

در نمونه‌های (۱۲) تا (۱۴) در زیر، پرسشواژه‌ها که به صورت سیاه پررنگ نشان داده شده‌اند، به ترتیب دارای نقش بینافردی فاعل، متمم و افزوده^۳ هستند. نکته شایان توجه آن است که در این مثال‌ها، پرسشواژه‌ها به صورت بی‌نشان در جایگاه خبری خود ظاهر شده‌اند. به بیانی روشن‌تر، پرسشواژه فاعل در جایگاه فاعلی و پرسشواژه‌های غیرفاعل در جایگاهی غیر از جایگاه فاعلی قرار گرفته‌اند. بر این اساس، باتوجه به مؤلفه رده‌شناختی جایگاه متنی پرسشواژه‌ها، زبان ترکی آذری همانند زبان‌هایی مثل فارسی، چینی و ژاپنی و برخلاف زبان‌هایی نظیر انگلیسی، فرانسوی و آلمانی به رده زبانی^۳ زبان‌های پرسشواژه در جای اصلی^۳ تعلق دارد.

1. Wh verbs
2. adjunct
3. wh-in-situ languages

- (15) tyfæŋ-in-i jer-æ goj!
 مفعولی - ۲ش م.ملکی - تفنگ متممی - زمین وجه امری. گذاشتن
 تفنگت را زمین بگذار! (ساعدی، ۱۳۸۶: ۸)

(16)	ppnr	o-n-un	borj-u-n-u	ver!
	۲ش.م. وجه	اضافی ^۱ - واج	مفعولی - واج میانجی -	۲ش.م. وجه
	امری. بردن	میانجی - او	۳ش.م. ملکی - بدهی	امری. دادن

ببر بدهی‌اش را بده! (صبح‌احی، ۱۳۵۷: ۱۹)

همان‌طور که دو نمونه (۱۵) و (۱۶) در بالا نشان می‌دهند، در بندهای امری زبان ترکی آذری همانند بندهای امری در زبان‌هایی مثل فارسی و انگلیسی، مخاطب به صورت بی‌نشان محذوف است. این در حالی است که در برخی زبان‌ها از جمله چینی و تاگالوگی، مخاطب در بندهای امری حضور دارد (Matthiessen, 2004: 618).

از دیگر مؤلفه‌های رده‌شناختی بندهای امری، تعامل وجه امری و نظام قطبیت است. پیش‌تر در بخش ۳-۲-۳ نیز گفته شد که در زبان چینی ماندارین، قطبیت منفی در بندهای اخباری در هیئت «bu» نمود می‌یابد، اما در بندهای امری به صورت «bie» ظاهر می‌شود. در زبان عبری هم، امری مثبت^۱ ممکن است یا از طریق صورت امری فعل یا از طریق شکل آینده فعل نمود یابد («Shev» [=نشین] در مقابل «Teshev» [=تو خواهی نشست])، اما امری منفی^۲ تنها می‌تواند از طریق شکل آینده فعل به اضافه یک ادات منفی خاص نمود یابد («Al teshev» [=تو نخواهی نشست]) (Matthiessen, 2004: 618).

برخلاف زبان چینی، در زبان ترکی آذری همانند زبان فارسی و نیز زبان انگلیسی، وجه امری و نظام قطبیت مستقل از هم هستند؛ برای مثال، در هیچ‌یک از زبان‌های ترکی آذری (مثال‌های (۱۷)، (۱۸)، و (۱۹) در زیر)، فارسی و انگلیسی، صورت منفی فعل در وجه امری با صورت منفی فعل در وجه‌های دیگر متفاوت نیست. همچنین، در هر سه زبان یادشده، هر دو بند امری مثبت و منفی از صورت امری فعل استفاده می‌کنند (در خصوص زبان انگلیسی رک. Matthiessen, 2004: 629).

1. genitive

(17) sæn ev- æ ʃet-mæ!
 تو متممی - خانه ۲ش م. وجه امری. منفی - رفتن
 تو به خانه نرو!

(18) sæn ev- æ ʃet-mæ-din?
 تو متممی - خانه ۲ش م. گذشته - منفی - رفتن
 تو به خانه نرفتی؟

(19) sæn ev- æ ʃet-mæ-din
 تو متممی - خانه ۲ش م. گذشته - منفی - رفتن
 تو به خانه نرفتی.

شیوه نمود نقش گفتاری دستور با توجه به روابط میان گوینده و مخاطب یکی دیگر از مؤلفه‌های رده‌شناختی بندهای امری است. همان‌طور که پیش‌تر نیز در بخش ۳-۲-۳ گفته شد، زبان‌ها اغلب برخوردار از انتخاب‌های ظریف‌تری در وجه امری هستند که در رابطه میان گوینده و مخاطب با تمایزات مبتنی بر عاملان سخن مرتبط هستند؛ به‌عنوان مثال، زبان آلمانی امری مؤدبانه را از امری غیرمؤدبانه متمایز می‌سازد (Matthiessen, 2004: 618).

زبان ترکی آذری نیز، همانند زبان آلمانی و زبان‌هایی مثل فارسی و انگلیسی دارای انتخاب‌های ظریف‌تری در وجه امری است که با روابط میان گوینده و مخاطب مرتبط هستند؛ به‌عنوان نمونه، هر سه زبان ترکی آذری، فارسی و انگلیسی برای بازنمایی دستور مؤدبانه می‌توانند از وجه پرسشی قطبی استفاده کنند. مثال‌های (۱۷) تا (۱۹) در زیر که به ترتیب به سه زبان ترکی آذری، فارسی و انگلیسی اشاره دارند، شواهدی بر این ادعا هستند:

- (20) sæs-siz otur-n byl-ær-siz?
بدون - صدا وجه التزامی^۲ - نشستن ۲ش.ج. حال - نمود عادت^۱ -
توانستن
می توانید بدون سرو صدا بنشینید؟
(۲۱) می توانید بلند صحبت نکنید؟

(22) Will you be quiet?
ممکن است ساکت بشوید؟ (Halliday & Matthiessen, 2014: 195)

شایان ذکر است که بازنمایی دستور در هیئت وجه پرسشی قطبی در مثال‌های بالا نمونه‌ای از همبستگی نشان‌دار بین نظام معنایی نقش‌های گفتاری و نظام دستوری نوع وجه است (رک. Halliday & Matthiessen, 2014: 195).

۵. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر تلاش شده است نظام نوع وجه در دستور بند زبان ترکی آذری توصیف شود. نظام دستوری نوع وجه که در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند یکی از نظام‌های فرانش بینافردی است، تقریباً در تمامی زبان‌ها وجود دارد و به ایجاد تبادل میان گوینده و شنونده در هیئت یک گزاره یا پیشنهاد کمک می‌کند. در ارتباط با زبان ترکی آذری، تا جایی که نگارنده اطلاع دارد، پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص وجه جملگی به توصیف سنتی وجه پرداخته‌اند. به بیانی روشن‌تر، این دسته از پژوهش‌ها توصیف وجه‌های مختلف فعل از جمله اخباری، التزامی و امری در زبان ترکی آذری را مد نظر داشته‌اند. هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌یافته وجه و مشخصاً نظام نوع وجه را از منظر دستور نقش‌گرای نظام‌مند و مشخصاً تعمیم‌های رده‌شناختی متیسن (2004) بررسی نکرده است.

1. habitual aspect
2. subjunctive

از این رو، این پژوهش تلاشی است در جهت توصیف نظام نوع وجه در زبان ترکی آذری در چارچوب دستور نقش‌گرای نظام‌مند.

پژوهش حاضر با استناد به منابع متنوعی از جمله مجموعه داستان‌ها، مقالات پژوهشگران و کتاب‌های دستور زبان ترکی آذری و نیز نمونه‌هایی مبتنی بر شمّ زبانی نگارنده نشان می‌دهد که نظام نوع وجه زبان ترکی آذری (۱) هر سه وجه خبری، پرسشی قطبی و امری را دارا است؛ (۲) از پرسشی قطبی منفی برای بیان سوگیری مثبت‌گوینده استفاده می‌کند؛ (۳) عنصر مذاکره‌نما / ادات پرسشی را در جایگاه آغازین بندهای پرسشی قطبی قرار می‌دهد؛ (۴) پرسشی‌های قطبی را می‌تواند در هیئت بند خبری صورت‌بندی کند؛ (۵) در رده زبانی زبان‌های برخوردار از مقوله پرسشی پرسشواژه‌ای جای می‌گیرد؛ (۶) تنها مشارک‌ها و افزوده‌های حاشیه‌ای را به‌عنوان عناصر سؤال‌پذیر در پرسشی‌های پرسشواژه‌ای مورد سؤال قرار می‌دهد؛ (۷) به رده زبانی زبان‌های پرسشواژه در جای اصلی تعلق دارد؛ (۸) وجه امری را از سایر وجوه متمایز می‌سازد؛ (۹) در بندهای امری، مخاطب را به‌صورت بی‌نشان حذف می‌کند؛ (۱۰) وجه امری و نظام قطبیت را مجزا از یکدیگر برمی‌سازد و (۱۱) می‌تواند نقش گفتاری دستور را بر اساس تمایزات مبتنی بر روابط فردی بین گوینده و مخاطب به‌صورت استعاری صورت‌بندی کند.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Esmaeil Safaei Asl

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8441>

منابع

احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۳). دستور تطبیقی زبان ترکی و فارسی. تهران: قطره.

- پهلوان‌نژاد، محمدرضا و وزیرنژاد، فائزه. (۱۳۸۸). بررسی سبکی رمان «چراغ‌ها را من خاموش می‌کنم» با رویکرد فرانقش میان‌فردی نظریهٔ نقشگرایی. *ادب پژوهی*، ۳ (۷، ۸)، ۷۸-۵۱. https://adab.guilan.ac.ir/article_336.html
- دبیرمقدم، محمد. (۱۳۹۲). رده‌شناسی زبان‌های ایرانی (جلد ۱). تهران: سمت.
- زاهدی، کیوان و بازیان، آنتیا. (۱۳۸۷). افعال وجهی در زبان ترکی آذری. *پژوهش‌نامهٔ علوم انسانی*، ۹ (۵۷)، ۱۴۱-۱۶۰. <https://www.sid.ir/paper/66851/fa>
- ساعدی، غلامحسین. (۱۳۸۶). *تفردلار*. تبریز: یاشماق.
- صباحی، گنجعلی. (۱۳۵۷). *قارتال (حکایه‌لر مجموعه‌سی)*. تهران: فرزانه.
- فقیری، غلام محمد. (۱۳۸۶). سبک‌شناسی رمان بوف کور با رویکرد نظریه انتقادی. رسالهٔ دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.
- کلفچی خیابانی، معصومه. (۱۳۸۴). *قلب نحوی در زبان ترکی آذری*. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.
- میراحمدی، فرزاد. (۱۳۸۳). *بررسی نظام وجه زبان فارسی بر اساس چارچوب نقشگرایی نظام‌مند*. هلیدی. پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید بهشتی.

References

- Ahmadi-Givi, H. (2004). *A Comparative Grammar of Turkish and Persian*. Tehran: Gatreh. [In Persian]
- Caffarel, A., Martin, J. R. & Matthiessen, C. M. I. M. (2004). *Language Typology: A Functional Perspective*. Amsterdam: Benjamins.
- Comrie, B. (1981). *The Languages of the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Croft, W. (2003). *Typology and Universals* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Dabir-Moghaddam, M. (2013). *Typology of Iranian Languages* (1st ed.). Samt: Iran. [in Persian]
- Dehghani, Y. (2000). *A Grammar of Iranian Azeri: Including Comparisons with Persian*. München: Lincom Europa.
- Faghiri, G. M. (2007). *A critical stylistics of "Night Owl" novel* [Doctoral dissertation, Ferdowsi University of Mashhad]. [In Persian]
- Figueredo, G. (2010). A systemic functional description of MOOD in Portuguese. In F. Yan, & W. Canzhong (Eds.), *Challenges to Systemic Functional Linguistics: Theory and Practice: Proceedings of the 36th*

- International Systemic Functional Congress*, (pp. 376-387). Beijing: Tsinghua University and Macquarie University.
- Greenberg, J. H. (1966). Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. In J. H. Greenberg (Ed.), *Universals of Language*, (pp.73-113). Cambridge: MIT Press.
- Halliday, M. A. K. (1985). *An Introduction to Functional Grammar* (1st ed.). London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- Halliday, M. A. K. (2005). Studies in English language. In J. Webster (Ed.), *The Collected Works of M. A. K. Halliday*, (Vol. 7) (pp.55-109). London & New York: Continuum.
- Halliday, M. A. K. & Matthiessen, C. M. I. M. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar* (4th ed.). London & New York: Routledge.
- Hawkins, J. A. (1983). *Word Order Universals*. Academic Press.
- Johanson, L. (1998). The history of Turkic. In L. Johanson, & É. Á. Csató (Eds.), *The Turkic Languages*, (1st ed.) (pp. 81–125). London and New York: Routledge.
- Kalafchi Khiyabani, M. (2006). *Scrambling in Azeri Turkish* [Master's thesis, Allameh Tabataba'i University]. [In Persian]
- Lee, S. N. (1996). *A grammar of Iranian Azerbaijani* [Doctoral dissertation, University of Sussex].
- Matthiessen, C. M. I. M. (2004). Descriptive motifs and generalizations. In A. Caffarel, J. R. Martin, & C. M. I. M. Matthiessen (Eds.), *Language Typology: A Functional Perspective*, (pp. 537-673). Amsterdam: Benjamins.
- Mirahmadi, F. (2005). *Persian Mood system on the basis of Halliday's functional grammar* [Master's thesis, Shahid Beheshti University]. [in Persian]
- Mithun, M. (1999). *The Languages of Native North America*. Cambridge: Cambridge university Press.
- Najim, H. K. (2008). A systemic approach to the study of the clause as exchange in imperative and exclamative clauses in English and Arabic. *Buhuth Mustaqbaliya*, 4(1), 7-34.
- Pahlevan Nejad, M. R., & Vazir Nejad, F. (2010). A stylistic study of "I'll Turn Off the Lights" novel based on interpersonal metafunction

- approach. *Adab Pazhuhi*, 3(7,8), 51-77. [In Persian]
https://adab.guilan.ac.ir/article_336.html
- Sabahi, G. (1978). *Eagle (a series of anecdotes)*. Tehran: Farzaneh Publication. [In Azeri Turkic]
- Sadock, J. & Zwicky, A. (1985). Speech act distinctions in syntax. In T. Shopen (Ed), *Language Typology and Syntactic Description. Volume I: Clause Structure*, (pp.155–197). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sa'edi, G. H. (2008). *Gurdlar (The wolves)*. Tabriz: Yashmagh. [In Azeri Turkic]
- Teruya, K., & Matthiessen C. M. I. M. (DRAFT/2013). Halliday in relation to language comparison and typology. In J. J. Webster (Ed.), *The Continuum Companion to M.A.K. Halliday*. London & New York: Continuum.
- Zahedi, K., & Bazian, A. (2008). Modal verbs in Azeri Turkish. *Human Sciences*, 9(57), 256-274. [In Persian]
<https://www.sid.ir/paper/66851/fa>

